

GEÇ OSMANLI DÖNEMİNİN SİVİL SAĞLIK İŞLERİ MÜESSESESİ: MECLİS-İ ÂLÎ-İ SİHHÎ

Ahmet NİZAMOĞLU

(Dr., Öğ. Gör.)

Kapadokya Üniversitesi, Nevşehir,
Türkiye.

<https://orcid.org/0000-0002-2792-3230>

ahmet.nizamoglu@kapadokya.edu.tr

Geliş Tarihi: 17.10.2025

Kabul Tarihi: 05.01.2026

Araştırma Makalesi

Öz: Osmanlı Devleti'nde Tanzimat modernleşmesi çerçevesinde kurumlar sürekli olarak ya yenilenmiş ya da yeniden yapılandırılmıştır. Bu bağlamda Hekimbaşı Abdülhak Molla'nın teklifi üzerine 1840'ta Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane'de sivil sağlık işlerini yürütmek amacıyla Meclis-i Tıbbiye kurulmuştur. Bundan sonraki süreçte Osmanlı'da sivil sağlık işlerinin yürütülmesi amacıyla gerek Tanzimat döneminde gerekse de II. Abdülhamid Dönemi'nde çeşitli isimlerle ve yapılandırmalarla bu alana yönelik oluşturulan meclisler faaliyetlerini sürdürmüştür. II. Meşrutiyet Dönemi'nde ise her alanda gerçekleştirilen tensikat veya reorganizasyon faaliyetlerinden sağlık alanı da etkilenmiştir. Bu bağlamda sağlık alanında birçok reform yapıldığı gibi 1913'te Dahiliye Nezareti'ne bağlı Sıhhiye Müdiriyet-i Umumiyesi oluşturularak bu yapı içerisinde Meclis-i Âlî-i Sıhhî kurulmuştur. Meclis-i Âlî-i Sıhhî'de bulaşıcı hastalıklar, aşılama faaliyetleri, ilaç üretimi ve denetimi, şehir sağlığı, veterinerlik hizmetleri ve karantina uygulamaları başta olmak üzere birçok konu görüşülmüş ve değerlendirilmiştir. Bu çalışmanın amacı Meclis-i Âlî-i Sıhhî'nin kuruluşu, kadrosu ve çalışmalarının ortaya konulması amaçlanmıştır. Böylelikle Osmanlı son döneminde sivil sağlık işlerinin yürütülmesi bağlamında Meclis-i Âlî-i Sıhhî'nin faaliyetlerinin müstakil bir şekilde izah edilerek literatürde katkı sunulmaya çalışılmıştır. Çalışmada T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Düstûr, Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, süreli yayınlar ile telif-tetkik eserlerden faydalanılarak tarama modeli ve doküman analizi yöntemi olan nitel araştırma metodu kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: II. Meşrutiyet Dönemi, Sağlık Müessesesi, Halk Sağlığı, Meclis-i Âlî-i Sıhhî

CIVIL HEALTH SERVICES INSTITUTION OF THE LATE OTTOMAN PERIOD: THE HIGH COUNCIL OF HEALTH

Abstract: Within the framework of the Tanzimat modernization in the Ottoman Empire, institutions were constantly either renewed or restructured. In this context, upon the proposal of Chief Physician Abdülhak Molla, the Medical Council was established in 1840 at the Imperial Medical School to carry out civil health affairs. In the subsequent period, councils established for the purpose of conducting civil health affairs in the Ottoman Empire, under various names and structures, both during the Tanzimat period and the reign of Abdülhamid II, continued their

activities. During the Second Constitutional Era, the health sector was also affected by the reorganization activities carried out in all areas. In this context, many reforms were made in the health sector, and in 1913, the General Directorate of Health was established under the Ministry of the Interior, within which the Meclis-i Âlî-i Sıhhî ((The High Council of Health)) was established. The Meclis-i Âlî-i Sıhhî discussed and evaluated many issues, primarily infectious diseases, vaccination activities, drug production and control, urban health, veterinary services, and quarantine practices. The aim of this study is to reveal the establishment, staff, and activities of the Meclis-i Âlî-i Sıhhî. Thus, an attempt has been made to contribute to the literature by explaining the activities of the Meclis-i Âlî-i Sıhhî independently in the context of the implementation of civil health affairs in the late Ottoman period. The study utilized the qualitative research method, which involves a scanning model and document analysis, drawing upon sources such as the Ottoman Archives of the Presidency of the Republic of Turkey State Archives, Düstûr, Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, periodicals, and copyrighted research works.

Keywords: The Second Constitutional Era, Health Institution, Public Health, The High Council of Health.

Giriş

Osmanlı Devleti'nde Hekimbaşı Abdülhak Molla'nın teklifi üzerine 1840'ta Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane'de Meclis-i Tıbbiye kurulmuştur. Takvim-i Vekayi'de bu yeni komisyonun ismi Meclis-i Umur-ı Tıbbiye olarak ifade edilmiştir. Hekimbaşı ve Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Nazırına bağlı olan Meclis-i Tıbbiye, nazır muavininin başkanlık ettiği toplantılarda Tıbbiye hocaları, askerî ve sivil hastanelerin başhekimleri, müfettişler, eczacılık görevlileri ile muallim ve muavinlerden oluşan bir üyeler heyetiyle faaliyet göstermiştir.¹ Bu meclis Osmanlı'daki bütün hekim ve sağlıkla ilgili görevlileri imtihan ederek izinnamele vermek, halka satılan ecza ilaçlarının kontrolünü yapmak vb. birçok önemli görevlerle sorumlu tutulmuştur. Hekimbaşılık müessesesinin lağvedilmesinin ardından meclis, bütün yetkileri üzerine almıştır.² Daha sonra Meclis-i Tıbbiye, 1857'den sonra yeniden yapılandırılarak görevleri üç farklı şubeye paylaştırılmıştır. Meclis-i Tıbbiye 1869'a kadar görevini sürdürerek birçok konuda önemli kararlar alınmasında önce bir kurum olmuştur.³ 1869 yılına gelindiğinde ise İdare-i Tıbbiye-i Mülkiye'nin Nizamnamesi'nin yürürlüğe girmesiyle Mekteb-i Fünûn-ı Tıbbiye Nezâreti'ne bağlı olarak Umûr-ı Tıbbiye-i Mülkiye teşekkül etmiş onun altında ise Cemiyet-i Tıbbiye-i Mülkiye adıyla bir meclis oluşturulmuştur. Bu meclisin görevleri ise genel sağlıkla ilgili meseleleri görüşmek ve karara bağlamak, diğer ülkelerdeki tıp cemiyetleriyle

¹ Nuran Yıldırım, *İstanbul'un Sağlık Tarihi*, İstanbul Üniversitesi İstanbul 2010 Avrupa Kültür Başkenti Projesi, Ajansfa, İstanbul, 2010, s. 32-33.

² Ayten Altıntaş, "Osmanlı İmparatorluğunda Hekimbaşılık Müessesesinin Yetkilerini Üzerine Alan Meclis: Meclis-i Umur-ı Tıbbiye", *Türk Dünyası Araştırmaları: Prof. Dr. Faruk Sümer'e Armağan*, S. 100, Şubat 1996, s. 203-204; Sinem Serin, *Osmanlı Sağlık Sisteminin Yönetimi: Hekimbaşılık Kurumu*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2021, s. 244-246.

³ Yıldırım, *İstanbul'un Sağlık Tarihi*, s. 33.

ilgili yazışma ve ilişkileri yürütmek, sivil tababet ve eczacılıkla ilgili işlemleri usulüne uygun olarak incelemek başta olmak üzere oldukça geniş kapsamlı belirlenmiştir.⁴ Cemiyet-i Tıbbiye-i Mülkiye adı altında yürütülen faaliyetler 1889'da “*devr-i za'il-istibdada has olan havf ve endişe icabıyla*” Tophane-i Âmile Müşiriyeti tarafından Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umûmiye çatısında yeniden teşekkül etmiştir. Ancak bu meclis de 1906 yılına geldiğinde idari veya siyasi bazı sebeplerden ötürü kapatılarak “Meclis-i Maârif-i Tıbbiye” kurulmuştur. Cemiyet-i Tıbbiye-i Mülkiye'yi de kapsayan bu meclis haftada üç kez toplanmıştır.⁵ II. Meşrutiyet'in ilanının ardından ise mülkiye doktorları ile askeri doktorlar arasında bazı anlaşmazlıklar yaşanmıştır. Her alanda olduğu gibi sıhhiye alanında da tensikat faaliyetleri yürütülmüştür. Tıbbi ve sıhhi meclis Meclis-i Umûr-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umûmiye adıyla yapılandırılmıştır.⁶

1 Mart 1913'te yürürlüğe giren “Sıhhiye Müdiriyet-i Umumiyesi Teşkilatına Dair Kanun” ile Meclis-i Umûr-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umûmiye'nin yerine, daha önce kurulmuş olan Cemiyet-i Tıbbiye-i Mülkiye kaldırılmış ve bunlara ait görevlerin Dahiliye Nezaretine bağlı olarak Sıhhiye Müdiriyet-i Umumiyesi tarafından yürütülmesi kararlaştırılmıştır. Böylelikle bu müdiriyetin çatısı altında Meclis-i Âlî-i Sıhî kurulmuştur.⁷

Meclis-i Âlî-i Sıhî'nin Kuruluşu

Dahiliye Nezaretine bağlı olan Sıhhiye Müdiriyet-i Umumiyesi, müdür-i umûmî, müdür-i sâni, Meclis-i Âlî-i Sıhî ile Tabâbet-i Adliye, Hıfzıssıhha-i Umûmiye, İstatistik ve Sicil, İspençiyâr Şubelerinin yanı sıra Heyet-i Teftîşiye ve İntihâb-ı Memûrîn Komisyonu'ndan oluşmuştur. Ayrıca daha önce Meclis-i Umûr-ı Tıbbiye-i Mülkiye'ye bağlı olan Bakteriyojîhâne, Dâü'l-kelb Tedâvîhânesi, Telkîhâne, Kimyâhâne ve Küçük Sıhhiye Memurları Mektebi de Sıhhiye Müdiriyet-i Umumiyesi'ne bağlanmıştı.⁸

Tablo 1. Meclis-i Âlî-i Sıhî Üyeleri⁹

Daimî Azalar	Fahri Azalar
Sıhhiye Müdür-i Umumisi	Mahkeme-i Temyiz Azası
Sıhhiye Müdür-i Sâni	Tıp Fakültesi Reisi
Heyet-i Teftîşiye Reisi	Harbiye Nezareti Sıhhiye Dairesinden Aza
Şube Müdürleri	Bahriye Nezareti Sıhhiye Dairesinden Aza
Mikrobiyolojîhâne (vs. müessese müdürleri)	Dahiliye Nezareti Hukuk Müşaviri
Uzmanlık ve Liyakatiyle Bilinen 12 Kişi	Nafia Nezareti Umur-ı Nafia Müdürü
	Ziraat Nezareti Umur-ı Baytariye Müdürü
	Şehremaneti Sıhhiye Müdürü

⁴ “İdare-i Tıbbiye-i Mülkiye'nin Nizamnamesi”, *Düstûr*, 1. Tertîb, C. 2, Matbaa-i Âmile, 1289, ss. 803-807.

⁵ Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Beledîyye*, C. 6, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, C. 6, İstanbul, 1995, s. 3082-3084.

⁶ Cem Hakan Başaran, “Tanıdık Bir Hikâye: Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye Müdiriyeti / Direction Générale de l'Assistance Publique de Constantinople (1909-1912)”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, C. 24, S. 2, 2023, s. 432-435. Başaran, II. Meşrutiyet'in ilanının ardından sonraki süreçte kurulan Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye Müdiriyeti'ni detaylı bir şekilde değerlendirdiği gibi bu kurum ile Meclis-i Umûr-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umûmiye'nin arasındaki iktidar kavgasını da değerlendirmiştir.

⁷ “Sıhhiye Müdiriyet-i Umumiyesi Teşkilatına Dair Kanun-ı Muvakkat”, *Düstur*, Tertib-i Sani, Cild 5, Dersaadet, Matbaa-i Amire, 1332, s. 115-116.

⁸ “Sıhhiye Müdiriyet-i Umumiyesi Teşkilatına Dair Kanun-ı Muvakkat”, *age.*, s. 115.

⁹ “Sıhhiye Müdiriyet-i Umumiyesi Teşkilatına Dair Kanun-ı Muvakkat”, *age.*, s. 116.

Meclis-i Âlî-i Sıhhi hem daimî azaları hem de fahri azalarıyla tamamı uzman kişilerden oluşmuştur (Tablo 1). Buradaki azalar dışında gerekli görülen uzmanların üyeliği ve görüşlerinden yararlanılması noktasında Dahiliye Nezareti'nin onayıyla faydalanılması da ayrıca belirtilmiştir. Meclis-i Âlî-i Sıhhi'ye Dahiliye Nazırı veya onun adına Sıhhiye Müdür-i Umumisi'nin riyaset etmesi kararlaştırılmıştır. Görevli veya seçilmiş üyelerin atamaları noktasında ise Sıhhiye Müdür-i Umumisi'nin önerisi doğrultusunda Dahiliye Nezaretince icra olunacağı ifade edilmiştir. Meclis-i Âlî-i Sıhhi tarafından Hıfzıssıhha-i Umûmiyye ve Tabâbet-i Adliye şubelerinde toplanıp çalışmak üzere, kendi seçilmiş uzman üyelerinden iki encümen seçmesi gerektiği de belirtilmiştir. Seçilecek üyelerden, Hıfzıssıhha-i Umûmiyye encümenine dört, Tabâbet-i Adliye encümenine üç üye ayrılarak bu encümenler, bağlı oldukları şubelerle işbirliği yapması ve Meclis-i Âlî-i Sıhhi'nin yetkisi dâhilinde, haftada üç kez toplanıp kendilerine havale edilen işleri inceleyip karara bağlaması gerektiği izah edilmiştir.¹⁰

Meclis-i Âlî-i Sıhhi'nin Kadrosu

Meclis-i Âlî-i Sıhhi kuruluşundan itibaren önemli isimleri kadrosunda barındırmıştır. Dahiliye Nazırı Talat Paşa, meclisin reisi durumundayken Sıhhiye Müdür-i Umumisi olan Dr. Adnan Bey ise vekaleten meclise reislik yapmıştır. I. Dünya Savaşı sırasında Sıhhiye Müdür-i Umumi Vekili olarak Tevfik Rüştü Bey de meclisi yönetmiştir. 1916'da meclis azalığına Muallim Zoeros Paşa, Bakteriyolog Tabib Reşad Rıza, Operatör Ömer Şevki ve Raif, Muallim Akil Muhtar, Bimarhane Sertabibi Avni Mahmud, emraz-ı dahiliye mütehassıslarından Musa Kazım, Adnan ve Hamid Hüsnü, emraz-ı akliye mütehassısı Mustafa Hayrullah, emraz-ı cildiye ve efrenciye mütehassısı Ali Hüseyin ve Tıp Fakültesi muallim muavinlerinden Samuel beyler tayin edilmiştir.¹¹ Meclis-i Âlî-i Sıhhi kadrosunda savaş boyunca bazı değişiklikler meydana gelmişse de genel yapısını korumuştur.

Tablo 2. Meclis-i Âlî-i Sıhhi (1918)¹²

Memuriyet	İsim	Rütbe	Nişan	Madalya
Reis (Sadrazam ve Dahiliye Nazırı)	Mehmed Talat Paşa	Vezir	Murassa Osmani Murassa Mecidi	Altın ve Gümüş Muhabere İmtiyaz, Harb ve Fevkalade Altın, Donanma Altın, Hilal-i Ahmer
Reis Vekili (Sıhhiye Müdür-i Umumisi)	Doktor Adnan Bey			Gümüş Liyakat ve Harb
Mahkeme-i Temyiz Azasından	Arif Bey			
Tıp Fakültesi Reisi	Doktor Akil Muhtar Bey			

¹⁰ "Sıhhiye Müdiriyyet-i Umumiyesi Teşkilatına Dair Kanun-ı Muvakkat", *age.*, s. 116-117.

¹¹ BOA, BEO. 4404/330280, (7 Mart 1332 / 20 Mart 1916).

¹² *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, 1333/1334 (1918) Sene-i Maliye, 68. Sene, Dersaadet: Hilal Matbaası, 1334, s. 235.

Harbiye Nezareti Sıhhiye Dairesi Reisi	Doktor Süleyman Numan Paşa	Mirliva		
Bahriye Nezareti Sıhhiye Dairesi Reisi	Doktor Ömer Fuad Bey			
Hudud-ı Hicaziye Sıhhiye Müdür-i Umumisi	Doktor Kasım İzzeddin Bey	Evveli Sanisi	Dördüncü Mecidi	Gümüş Hilal-i Ahmer
Dahiliye Nezareti Hukuk Müşaviri	Osman Nuri Bey	Salise	İkinci Mecidi	
Nafia Nezareti Umur-ı Nafia Müdür Vekili	Burhaneddin Bey			
Ticaret ve Ziraat Nezareti Umur-ı Baytariye Müdürü	Ali Rıza Bey			
Maarif Nezareti Hıfzıssıhha-i Mekatib Müfettişi	Velis Bey			
Şehremaneti Sıhhiye Müdürü	Doktor Rıza Nuri Bey			

Sıhhiye Müfettiş-i Umumiliği’nden müstafî Tevfik Rüştü Bey, 1918’de Meclis-i Âlî-i Sıhhi azalığına tayin edilmiştir. İşgal döneminde çalışmalarına devam eden mecliste Doktor Asaf Derviş ve Ziya Nuri Paşalar, Meclis-i Kebir-i Maarif azasından Refik Bey, Operatör Ahmed Nureddin, Doktor Mazhar Osman, Ali Hüseyin, Kölemenoglu Viktor, Edhem Akif, Kimyager Janni, Ekrem Bey, Doktor Rıza Nuri Paşa, Doktor Vasfî, Doktor Neşet Ömer, Hikmet Bey, Ahmed Nureddin Bey ve Eczacı Edhem Pertev gibi birçok önemli isim görev yapmıştır.¹³

Meclis-i Âlî-i Sıhhi’nin Çalışmaları

Meclis-i Âlî-i Sıhhi, Nisan 1913’ten itibaren düzenli bir şekilde toplantılarını yapmaya başlamıştır.¹⁴ Bu bağlamda meclis, bulaşıcı hastalıklarla mücadele, askeri sağlık ve sevkıyat,

¹³ BOA, BEO. 4522/339089 (1 Temmuz 1334 / 1 Temmuz 1918); BOA, BEO. 4568/342575 (22 Nisan 1335 / 22 Nisan 1919); BOA, BEO. 4656/349154 (2 Teşrinievvel 1336 / 2 Ekim 1920); BOA, MF.MKT. 1243/50 (23 Teşrinievvel 1337 / 23 Ekim 1921); BOA, BEO. 4697/352259 (30 Teşrinievvel 1337 / 30 Ekim 1921); BOA, BEO. 4698/352331 (14 Teşrinisani 1337 / 14 Kasım 1921); BOA, BEO. 4699/352419 (28 Teşrinisani 1337 / 28 Kasım 1921);

¹⁴ “Meclis-i Sıhhi-i Âlî”, *Sabah*, 4 Nisan 1329 / 17 Nisan 1913, No. 8471, s. 3. “Meclis-i Âli- Sıhhi”, *Tasvir-i Efkar*, 4 Nisan 1329 / 17 Nisan 1913, No. 729, s. 2. “Meclis-i Sıhhi-i Âlî”, *Sabah*, 14 Nisan 1329 / 27 Nisan 1913, No. 8481, s. 2 “Sıhhiye Meclis-i Aliyyesi”, *Sabah*, 26 Mayıs 1329 / 8 Haziran 1913, No. 8523, s. 2 “Meclis-i Âlî-i Sıhhi”, *Sabah*, 3 Teşrinievvel 1329 / 16 Ekim 1913, No. 8678, s. 3. “Meclis-i Âlî-i Sıhhi”, *Tasvir-i Efkar*, 17 Teşrinievvel 1329 / 30 Ekim 1913, No. 898-99, s. 3. “Meclis-i Âlî-i Sıhhi”, *Tasvir-i Efkar*, 3 Teşrinisani 1329 / 16 Kasım 1913, No. 912-113, s. 3.

sağlık kurumları ve uygulamaları, hayvancılık ve gıda güvenliği, toplum ve hukuki düzenlemeler, şehir sağlığı ve altyapı başta olmak üzere birçok önemli kararın alınması ve uygulanması noktasında etkin bir güç olmuştur. Bulaşıcı hastalıklarla mücadelede sinek, haşere ve benzeri hastalık taşıyıcıların yok edilmesi için talimatname hazırlanması, karargâhtan dönen askerlerde görülen bulaşıcı hastalıklar sebebiyle sevkıyatın sağlık şartlarına uygun yapılması, dizanteri ve tifoya karşı serum ve aşının hazırlanması, tifüs ve dizanteri görülen askerlerin şehir halkıyla temaslarının engellenmesi, kolera tedbirleri bağlamında tecrithane, dezenfeksiyon ve kordon uygulanması ve veremin yiyecek ve içecekler yoluyla bulaşmasına karşı gıda denetimlerinin artırılması gerekliliği izah edilmiştir.¹⁵

Askerî sağlık ve sevkıyat noktasında meclis hem koruyucu hem de önleyici şu kararlar alınmıştır. Bu doğrultuda askerlerin temiz ve hastalıksız şekilde sevki için askerî ve mülkî idarenin iş birliği, sevkıyat yapılacak iskelelerin belirlenmesi, Çatalca ve Gelibolu ordugâhlarına etüv yerleştirilmesi, Karantina Dairesi tesislerinden yararlanılması, vapur ve gemilerde yolculuk sırasında dezenfeksiyon yapılması, her sefer sonunda gemilerin dezenfekte edilmesi, hastalık çıkan birliklerin en az 10 gün açık arazide tecrit edilmesi, iskelelere doktor, dezenfektör memuru, etüv ve yeterli dezenfektan gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Ayrıca bu hazırlıklar için 5000 lira tahsis edilmesi uygun görülmüştür. Sevkıyat sırasında sıhhiye müdürlerinin iskelelerde bulunması, hükümet memurlarının uygulamalara destek vermesi ve meclisten bir üyenin Harbiye Nezareti'ne gönderilmesi gerekli görülmüştür.¹⁶

Sağlık kurumları ve uygulamalarında mevcut müesseselerden aktif bir şekilde yararlanılması ve iş birliğinin yürütülmesi esas alınmıştır. İstanbul'daki dezenfeksiyon merkezlerinin yeterliliğinin Bakteriyojijane tarafından incelenmesi ve kininin dağıtımını nizamnamenin kabul edilmesi uygun görülmüştür. Antidizanteri serumunun Pasteur Enstitüsü kalitesinde olduğu tespit edilerek hastanelerde kullanılması, dizanteri serumunun fakültede denenmesi ve tifo aşısının Bakteriyojijane'de üretilmesi kararlaştırılmıştır.¹⁷

Hayvancılık ve gıda güvenliği konusu da Meclis-i Âlî-i Sıhî'nin uğraşları arasında yer almıştır. Kırım'dan gelen ineklerin hasta olduğu anlaşıldığından veteriner muayenesinin sıklaştırılması, süt ve yoğurtla ilgili bir nizamname hazırlanması ve gıda maddelerinin sürekli denetim altında bulundurulması belirtilmiştir.¹⁸

Meclis, evlilik yaşı ile buluş yaşının birbirinden ayrılarak belirlenmesi için hükümete teklifte bulunulmasını, nüfusu olumsuz etkileyen sakat doğumlar ile erken evliliklerin önlenmesini ve özel doktorlar tarafından tedavi edilen hasta ölümlerinin belediye sağlık memurlarına bildirilmesini kapsayan toplumsal ve hukuki sağlık düzenlemelerini bu bağlamda önermiştir.¹⁹

Şehir sağlığına ilişkin olarak ise demiryolu istasyonlarındaki binalara sinek girişini önlemek amacıyla tel kafesler yerleştirilmesi, inşaatlarda bataklık oluşumunu engelleyici tedbirlerin alınması, İstanbul sokaklarının sulanmadan süpürülmemesi, pencerelerden gece çöp silkelenmemesi ve sağa sola tükürülmemesi için ilgili idarelere yazı gönderileceği belirtilmiştir.²⁰

I. Dünya Savaşı devam ederken “Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyyesi Teşkilatı Hakkındaki Kanun Layihası”nın Meclis-i Mebusan'da görüşüldüğü sırada Yozgat Mebusu Şakir Bey, “Meclis-i Âlî-i Sıhî'nin vazifesi nedir?” sorusunu yöneltmiştir. Bu sırada Sıhhiye

¹⁵ “Meclis-i Âlî-i Sıhîce İttihaz Olunan Mukarrerat Hülasesidir”, *Sıhhiye Mecmuası*, Yıl 1, Sayı 1, Dersaadet, Matbaa-i Osmaniye, 1329, s. 15-19.

¹⁶ “Meclis-i Âlî-i Sıhîce İttihaz Olunan Mukarrerat Hülasesidir”, age., 15-19.

¹⁷ “Meclis-i Âlî-i Sıhîce İttihaz Olunan Mukarrerat Hülasesidir”, age., 15-19.

¹⁸ “Meclis-i Âlî-i Sıhîce İttihaz Olunan Mukarrerat Hülasesidir”, age., 15-19.

¹⁹ “Meclis-i Âlî-i Sıhîce İttihaz Olunan Mukarrerat Hülasesidir”, age., 15-19.

²⁰ “Meclis-i Âlî-i Sıhîce İttihaz Olunan Mukarrerat Hülasesidir”, age., 15-19.

Müdüriyet-i Umumiyesi Heyet-i Teftişîye Reisi olan Tevfik Rüştü Bey şu izahta bulunmuştur: “Bu Müdüriyeti Umumiyyeye mülhak olarak bir de Meclis-i Âlî-i Sıhhi vardır ki, her memlekette olduğu gibi, mesail-i sıhhiye ve vazifelerinden dolayı tahaddüs edecek mesail-i sıhhiye ve ispençiyariyeyi tetkik edecek. (Kompetan) Selahiyettar bir meclis-i âlidir. Bu meclis-i âli, hem umur-ı tıbbiye ile işigal ediyor ve hem de şubelerin ihata edemedikleri veya tereddüt ettikleri mesail-i uzma-yı sıhhiyyeyi orada tetkik ve karara rapt ediyor.”²¹ Kanun layıhasının maddeleri oylandığı sırada Kütahya Mebusu Abdullah Azmi Efendi, Meclis-i Âlî-i Sıhhi ifadesini doğru bulmadığını şu sözlerle ifade etmiştir: “Eğer, talî bir meclis varsa, temyiz için Meclis-i Âlî-i Sıhhiye denilebilirdi. Fakat, talî olmadığı için Meclis-i Sıhhiye demek kâfidir.”²² Bunun üzerine Tevfik Rüştü Bey pek çok sıhhiye meclisi olduğunu hatta İstanbul’da da bir sıhhiye meclisi bulunduğunu vurgulayarak, Meclis-i Âlî-i Sıhhi’nin diğerlerinden ayrılarak “temyiz-i sıhhi” olduğunu belirtmiştir. Yozgat Mebusu Şakir Bey ise meclisin teoride daimî görünse dahi pratikte işleminin zorluğundan yakınmaktadır. Şakir Bey kanunda meclisin sürekli toplanacağına dair bir açıklık olmadığını bu nedenle, mahiyeti itibarıyla daimî bir sağlık meclisi olması gerekirken fevkalâde toplanacak geçici bir kurul mahiyeti taşıdığına dikkat çekmiştir. Bu duruma etken olarak ise üyelerin farklı nezaret ve kurumların başındaki kişilerden seçildiğini göstermektedir. Çünkü bu kişilerin asıl görevlerinin olması sebebiyle meclisin düzenli toplanmasının mümkün olmadığını belirtmiştir. Tevfik Rüştü Bey ise, Meclis-i Âlî-i Sıhhi’nin üyelerinin çoğunluğunun zaten doktorlardan oluştuğunu bu nedenle bir üyenin toplantıya katılmamasının meclisin toplanmasına engel olmadığını izah etmiştir. Ayrıca Adliye ve Nafia benzeri kurumlardan doktor olmayan üyelerin bulunmasının da zaruri olduğunu çünkü: Adliye’den gelen üyeler sayesinde hukukî meselelerde, Nafia Nezareti’nden gelenlerin ise yol, su gibi altyapı meselelerinde bilgi ve destek sağladığını vurgulamıştır.²³

Osmanlı Devleti’nde I. Dünya Savaşı sırasında frengi ile mücadeleye yönelik nizamnameler ve talimatnameler çıkarılarak etkin bir mücadele yürütölmeye çalışılmıştır. Bu doğrultuda hazırlanan “Frengi İlletine Karşı Mücadele İçin Husûsî Teşkilât Olmayan Mahallerde Frengi İlletinin Men’-i İntişarına Dair Talimâtname-i Sıhhi” ile Meclis-i Âlî-i Sıhhi tarafından Osmanlı coğrafyasının tamamı frengi mıntıkası olarak kabul edilmiştir.²⁴ Frengi meselesi 1917’de Meclis-i Mebusan gündemine geldiği vakit Ertuğrul Mebusu Şemsettin Bey, Meclis-i Âlî-i Sıhhi’nin kararlarının uygulanmasının önemini şu sözlerle vurgulamıştır: “Sıhhiyye Müdiriyyetinde bir Meclis-i Âlî-i Sıhhi var. Bunun vazifesi, memleketin hayat-ı sıhhiyyesine ait cihetleri hakkıyla tatbik etmek ve bunun için icap eden tedabiri Hükümete göstermektir. Meclis-i Âlî-i Sıhhi’nin fen ve ilim nokta-i nazarından vereceği kararı Dahiliye Nezareti kat’iyyen tatbik etmeye mecburdur. Çünkü, ilmin karşısında her baş eğilmelidir. Sıhhiyye Müdiriyyeti bu emraz-ı efrençiyenin intişarını men’ için icap eden tedabiri düşünerek ve bilhassa Meclis-i Âlî-i Sıhhi ne gibi tedabir ittihaz etmek iktiza edeceğini nazar-ı dikkate alarak, Dahiliye Nezaretini tenvir ederse memlekete pek büyük bir hizmet ifa etmiş olurlar.”²⁵ Bu yıllarda Meclis-i Âlî-i Sıhhi haftalık, on beş günlük veya aylık periyotlarla toplantılarını yapmıştır. Meclis bazen Sıhhiye Müdür-i Umumi Vekili Tevfik Rüştü Bey’in bazen de Sıhhiye Müdür-i Umumisi Adnan Bey’in riyaseti altında toplanmıştır.²⁶

²¹ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, Devre 3, Cilt 1, İçtima Senesi: 1, Yirmi İkinci İnikad, 21 Kanunusani 1330 / 3 Şubat 1915, s. 290.

²² *MMZC*, 21 Kanunusani 1330 / 3 Şubat 1915, s. 291.

²³ *MMZC*, 21 Kanunusani 1330 / 3 Şubat 1915, s. 291.

²⁴ Necati Çavdar, Erol Karcı, “XIX. Yüzyıl Sonları XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devleti’nde Frengi ile Mücadele Kapsamında Yapılan Yasal Düzenlemeler”, *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 12/2, 2016, s. 169.

²⁵ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, Devre 3, Cilt 3, İçtima Senesi: 3, Kırk Dokuzuncu İnikad, 5 Mart 1333 / 5 Mart 1917, s. 49.

²⁶ “Meclis-i Âlî-i Sıhhi”, *Sabah*, 5 Nisan 1333 / 5 Nisan 1917, No. 9839, s. 2. “Meclis-i Sıhhi-i Âli”, *Sabah*, 3 Mayıs 1333 / 3 Mayıs 1917, No. 9867, s. 3. “Meclis-i Sıhhi-i Âli”, *Sabah*, 17 Mayıs 1333 / 17 Mayıs 1917, No.

İşgalin Gölgesinde: Meclis-i Âlî-i Sıhhî

Meclis-i Âlî-i Sıhhî, 1913'te kurulmasına rağmen bir iç tüzüğü bulunmuyordu. Bu durum özellikle meclisin işlerliğinde zaman zaman sıkıntılara sebep olmaktaydı. I. Dünya Savaşı yıllarında buna yönelik bir girişimde bulunulmamıştı. Bu bağlamda iç tüzüğe duyulan ihtiyaç neticesinde 1919'da Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesi tarafından hazırlanan ve Heyet-i Umumi'den geçirilen mazbata üzerinde bazı düzenlemeler yapılmıştır. İstanbul'un 16 Mart 1920'de fiilen işgalinin ardından, meclis toplantılarını sürdürmeye devam etmiştir. Nihayet son şeklini alan "Meclis-i Âlî-i Sıhhî Nizamname-i Dahilisi" 28 Ağustos 1920'de yürürlüğe girmiştir. Bu iç tüzük ile toplantı düzeni ve gündem, söz hakkı ve görüşme usulleri, oylama ve karar alma, üyelik, görevli ve personel düzeni belirlenmiştir. Nizamnamenin uygulanmasından Dahiliye ve Sıhhiye Nazırları sorumlu tutulmuştur.²⁷

Toplantı düzeni ve gündemi netleştirilmiş: buna göre meclisin ayda iki kez, olağanüstü durumlarda ise en çok üç kez toplanması kararlaştırılmıştı. Ayrıca üyelerin yarısından fazlası hazır bulunmadıkça meclis toplanamayacak ve karar alınamayacaktı. Her toplantı başında, önceki toplantının tutanağı okunacak ve kabul edilirse imzalanacaktı. Meclise sunulmuş belgeler varsa, gündem görüşmelerine geçmeden önce başkan bunları bildirecekti. Gündemi başkan hazırlayacaktı ve gündemdeki maddeler sırasıyla okunup tartışılacaktı. Kanun ve nizamname tasarıları üyelere dağıtılmadan ve üzerinden en az bir gün geçmeden görüşülmeyecekti. Oturum bitmeden önce, bir sonraki toplantının günü, saati ve gündemi başkan tarafından bildirilecekti.²⁸

Meclis-i Âlî-i Sıhhî'nin söz hakkı ve görüşme usulleri şu şekilde belirlenmiştir: Üyeler söz almak için başkandan izin ister, başkan isimlerini kaydeder. Başkan her zaman konuşabilir. Söz alanlar sırasıyla ve başkana hitaben konuşur. Konu dışına çıkmak, şahsi sataşma yapmak, söz kesmek, düzeni bozacak davranışlarda bulunmak yasaktır. Aksi halde başkan uyarır. İki uyarıya rağmen ısrar edenin konuşması engellenir. Düzen bozulursa başkan oturumu kapatabilir. Başkan veya bir üyenin teklifiyle görüşmenin yeterli olduğu oya sunulur. Görüşmenin bitmesi çoğunlukla kabul edilirse madde hakkında yeni konuşma yapılmaz, sadece nasıl oylanacağı tartışılabilir. Bir üye yeni bir madde görüşülmesini teklif ederse, oya sunulur; kabul edilirse görüşme zamanı belirlenir.²⁹

Oylama ve karar alma konusu da netleştirilmiştir. Buna göre: Kararlar, toplantıya katılan üyelerin çoğunluğuyla ve aksi bir kural yoksa açık oyla alınır. Açık oylama el kaldırarak veya isim okunarak yapılır. Beş üye isterse isim okunarak oylama zorunludur. El kaldırma veya ayağa kalkma işaret oyudur. İsim okunarak oy, her üyenin tek tek görüşünün sorulmasıdır. İşaretle yapılan oylamanın sonucunda şüphe olursa tekrar oylama yapılır. Hâlâ şüphe varsa tek tek isim okunarak oylama yapılır. Seçimler gizli oyla yapılır. Her üye, adayların isimlerini bir kâğıda yazar, sandığa atar. Sandık açıldıktan sonra sonuç başkan tarafından açıklanır. Üyelerin üçte ikisinin oyunu alan aday seçilmiş olur. Hiçbir aday üçte iki oy alamazsa, bu çoğunluk sağlanana kadar sonraki toplantılarda seçim tekrarlanır.³⁰

9881, s. 3. "Meclis-i Sıhhi-i Âlî", *Sabah*, 31 Mayıs 1333 / 31 Mayıs 1917, No. 9895, s. 3. "Sıhhiye Meclis-i Aliyyesi", *Sabah*, 7 Haziran 1333 / 7 Haziran 1917, No. 9902, s. 3. "Meclis-i Âlî-i Sıhhî", *Sabah*, 12 Temmuz 1333 / 12 Temmuz 1917, No. 9937, s. 3. "Meclis-i Âlî-i Sıhhî", *Sabah*, 19 Temmuz 1333 / 19 Temmuz 1917, No. 9944, s. 3. "Meclis-i Âlî-i Sıhhî", *Sabah*, 26 Temmuz 1333 / 26 Temmuz 1917, No. 9948, s. 2. "Meclis-i Âlî-i Sıhhî", *Sabah*, 16 Ağustos 1333 / 16 Ağustos 1917, No. 9969, s. 2. "Meclis-i Âlî-i Sıhhî", *Sabah*, 17 Ağustos 1333 / 17 Ağustos 1917, No. 9970, s. 2.

²⁷ BOA, MV. 252/59, 25 Ağustos 1920; "Meclis-i Âlî-i Sıhhî Nizamname-i Dahilisi", *Düstur*, Tertib-i Sani, Cild 12, İstanbul, Evkaf Matbaası, 1927, s. 190-193.

²⁸ BOA, MV. 252/59, 25 Ağustos 1920; "Meclis-i Âlî-i Sıhhî Nizamname-i Dahilisi", *Düstur*, s. 190-193.

²⁹ BOA, MV. 252/59, 25 Ağustos 1920; "Meclis-i Âlî-i Sıhhî Nizamname-i Dahilisi", *Düstur*, s. 190-193.

³⁰ BOA, MV. 252/59, 25 Ağustos 1920; "Meclis-i Âlî-i Sıhhî Nizamname-i Dahilisi", *Düstur*, s. 190-193.

Meclis-i Âlî-i Sıhî'ye üyelik ve devam noktası da kesin hükümlere bağlanmıştır: üyeler üç ay içinde toplantıların yarısından mazeretsiz (veya mazeretli de olsa) katılmazsa istifa etmiş sayılır. Doğal üyelerin devamsızlığı halinde bağlı oldukları kurumun kuralları uygulanır. Özel izin alanlar bu hükümden muaftır. Seçilmiş üyelerin izinleri meclisçe, doğal üyelerin izinleri kurumlarınca verilir. Boşalan üyelik için her üye aday gösterebilir. Seçimler gizli oyla yapılır. Her üye, adayların isimlerini bir kâğıda yazar, sandığa atar. Sandık açıldıktan sonra sonuç başkan tarafından açıklanır. Üyelerin üçte ikisinin oyunu alan aday seçilmiş olur. Hiçbir aday üçte iki oy alamazsa, bu çoğunluk sağlanana kadar sonraki toplantılarda seçim tekrarlanır.³¹

Mecliste görevli ve personel düzeni de teşkilatlandırılmıştır: Meclisin bir genel kâtibi ve bir kalemi vardır. Genel kâtibin doktor olması şarttır. Genel kâtip tartışmalara katılamaz, oy veremez. Genel kâtibe ayda 8 lira maaş verilir. Meclis üyesi olup Sıhhiye Müdüriyeti memuru olmayanlara her toplantı için 4 lira ödenir. Bütçe imkân vermezse seçilmiş üye sayısı dörtten fazla olamaz. Seçilmiş üyelerin görev süresi 12 aydır; süresi dolanlar yeniden seçilebilir. Meclis, gerek gördüğünde üyeleri arasından komisyonlar kurabilir.³²

Meclis-i Âlî-i Sıhî içtüzüğünün oluşmasının ardından işgal şartlarına rağmen Sıhhiye Müdür-i Umumisi Abdullah Cevdet Bey'in riyaseti altında ayda iki defa hatta bazen üç defa toplanmıştır. Meclis için aza seçimleri düzenli bir şekilde yapılmıştır. Eczanelerle ilgili düzenlemelerin yürütülmesi, ruhsatsız olarak açılan eczanelerin kapatılması, gemilerin sağlık muayenesinden geçirilmesi, tüccarlar ve ticarethanelerle ilgili sıhhi düzenlemelerin yapılması, Bakteriyojohane ve Kimyahane ile ilgili düzenlemelerin yapılması, kamu sağlığının korunması vb. birçok kararın alınması sağlanmıştır.³³ Meclis-i Âlî-i Sıhî, 1922'den itibaren işlevini tamamen yitirmiştir.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'tan itibaren hız kazanan modernleşme hareketleri sağlık alanında da etkisini göstermiştir. Bu bağlamda sağlık ile ilgili müesseseler oluşturulmuştur. Bu müesseseler zaman içerisinde çeşitli isim ve görevlerle varlığını devam ettirmiştir. II. Meşrutiyet Dönemi'ne gelindiğinde her alanda kendini hissettiren tensikat hareketleri sağlık alanında da yeni bir döneme girildiğini göstermiş olup kısa süre içerisinde yeni bir takım hukuki düzenlemeler yürürlüğe girdiği gibi yeni müesseseler de teşkil edilmiştir. II. Meşrutiyet Dönemi'nde kurulan Meclis-i Âlî-i Sıhî daha önceki birçok sıhhi müessesenin tecrübelerini bünyesinde toplamıştır. Merkezîyetçi bir yapıya sahip olan Meclis-i Âlî-i Sıhî'de bulaşıcı hastalıklar, aşılama faaliyetleri, ilaç üretimi ve denetimi, şehir sağlığı, veterinerlik hizmetleri, karantina uygulamaları vb. birçok konu görüşülmüştür. Ayrıca modernleşmenin yalnızca teknik veya idarî değil, aynı zamanda epistemolojik bir dönüşüm olduğunu da göstermektedir. Tevfik Rüştü Bey ve Adnan Bey gibi dönemin önde gelen hekim-bürokratlarının liderliğinde, bilimsel ve idari kararların eşgüdüm içinde alınması sağlanmıştır. Meclis-i Âlî-i Sıhî'deki kararlarının Dahiliye Nezareti tarafından yürürlüğe konularak uygulanması meclisin devlet mekanizması içindeki işlevini ve kararlarının bağlayıcılığını göstermektedir. Meclis-i Âlî-i Sıhî'nin iç tüzüğünde yer alan toplantı düzeni, oylama usulleri, üyelik koşulları, maaşlar, izin hakları ve görev süreleri gibi detayların belirlenmesi, meclisin profesyonel bir kurum olarak yapılandığını göstermektedir. İşgal yıllarında dahi meclisin faaliyetlerini sürdürmesi, Osmanlı bürokrasisinin süreklilik anlayışını yansıtır.

³¹ BOA, MV. 252/59, 25 Ağustos 1920; "Meclis-i Âlî-i Sıhî Nizamname-i Dahilisi", *Düstur*, s. 190-193.

³² BOA, MV. 252/59, 25 Ağustos 1920; "Meclis-i Âlî-i Sıhî Nizamname-i Dahilisi", *Düstur*, s. 190-193.

³³ "Meclis-i Âlî-i Sıhî", *Dersaadet*, 15 Temmuz 1336 / 15 Temmuz 1920, No. 8, s. 1. "Meclis-i Âlî-i Sıhî", *Dersaadet*, 9 Eylül 1336 / 9 Eylül 1920, No. 56, s. 3. "Meclis-i Âlî-i Sıhî", *Dersaadet*, 17 Eylül 1336 / 17 Eylül 1920, No. 64, s. 2. "Meclis-i Âlî-i Sıhî'nin İçtimai", *Dersaadet*, 26 Eylül 1336 / 26 Eylül 1920, No. 73, s. 3. "Meclis-i Âlî-i Sıhî Azalıkları", *Dersaadet*, 5 Teşrinievvel 1336 / 5 Ekim 1920, No. 82, s. 3. "Meclis-i Âlî-i Sıhî", *Dersaadet*, 29 Teşrinievvel 1336 / 29 Ekim 1920, No. 106, s. 2.

Meclis-i Âlî-i Sıhhî'nin kararlarının “fen ve ilim nokta-i nazarından” bağlayıcı kabul edilmesi, bilimsel bilginin siyasî otoriteye yön verdiği yeni bir yönetim kültürünün habercisidir. Bununla birlikte, meclisin karşılaştığı bazı yapısal zorluklar da göz ardı edilmemelidir. Dönemin mebuslarından Şakir Bey'in eleştirisinde de belirtildiği üzere, meclisin üyelerinin çoğunun farklı nezaretlerde üst düzey görevlerde bulunması, düzenli toplantıların yapılmasını zaman zaman güçleştirmiştir. Bu durum, Osmanlı bürokrasisinde kurumsal yoğunlaşmanın getirdiği işlevsel sınırlamalara işaret etmektedir. Ancak Tevfik Rüştü Bey'in savunduğu gibi, meclis çoğunluğunu doktor üyelerin oluşturması sayesinde karar süreçleri aksamadan yürütülebilmiştir. Bu tartışmalar, Osmanlı son döneminde sağlık bürokrasisinin nasıl bir profesyonelleşme sürecinden geçtiğini göstermesi bakımından da önemlidir. Bu meclis, hem modern tıbbın Osmanlı topraklarındaki yerleşmesine hem de kamu sağlığı bilincinin yaygınlaşmasına önemli katkılar sağlamıştır. Sonuç olarak, Meclis-i Âlî-i Sıhhî yalnızca bir idarî kurul değil; Osmanlı modernleşmesinin sağlık sahasındaki en somut tezahürlerinden biridir. Meclis-i Âlî-i Sıhhî, tıbbî bilginin kurumsal temellere dayanarak sağlık hizmetlerinin merkezî bir otorite tarafından yürütülmesine öncülük etmiştir. Meclis 1913-1922 arasında bilim, hukuk ve bürokrasiyi bir araya getiren örnek bir kurum olmuştur. Ayrıca Cumhuriyet döneminin sağlık yönetimi anlayışının temel taşlarından birini oluşturmuştur.

Kaynakça

- “İdare-i Tıbbiye-i Mülkiye'nin Nizamnamesi”, *Düstûr*, 1. Tertîb, C. 2, Matbaa-i Âmire, 1289, ss. 803-807.
- “Meclis-i Âli- Sıhhî”, *Tasvir-i Efkar*, 4 Nisan 1329 / 17 Nisan 1913, No. 729, s. 2.
- “Meclis-i Âlî-i Sıhhî Azalıkları”, *Dersaadet*, 5 Teşrinievvel 1336 / 5 Ekim1920, No. 82, s. 3.
- “Meclis-i Âlî-i Sıhhî Nizamname-i Dahilisi”, *Düstur*, Tertib-i Sani, Cild 12, İstanbul, Evkaf Matbaası, 1927.
- “Meclis-i Âlî-i Sıhhî'nin İctimai”, *Dersaadet*, 26 Eylül 1336 / 26 Eylül 1920, No. 73, s. 3.
- “Meclis-i Âlî-i Sıhhî”, *Dersaadet*, 15 Temmuz 1336 / 15 Temmuz 1920, No. 8, s. 1.
- “Meclis-i Âlî-i Sıhhî”, *Dersaadet*, 17 Eylül 1336 / 17 Eylül 1920, No. 64, s. 2.
- “Meclis-i Âlî-i Sıhhî”, *Dersaadet*, 29 Teşrinievvel 1336 / 29 Ekim1920, No. 106, s. 2.
- “Meclis-i Âlî-i Sıhhî”, *Dersaadet*, 9 Eylül 1336 / 9 Eylül 1920, No. 56, s. 3.
- “Meclis-i Âlî-i Sıhhî”, *Sabah*, 12 Temmuz 1333 / 12 Temmuz 1917, No. 9937, s. 3.
- “Meclis-i Âlî-i Sıhhî”, *Sabah*, 16 Ağustos 1333 / 16 Ağustos 1917, No. 9969, s. 2.
- “Meclis-i Âlî-i Sıhhî”, *Sabah*, 17 Ağustos 1333 / 17 Ağustos 1917, No. 9970, s. 2.
- “Meclis-i Âlî-i Sıhhî”, *Sabah*, 19 Temmuz 1333 / 19 Temmuz 1917, No. 9944, s. 3.
- “Meclis-i Âlî-i Sıhhî”, *Sabah*, 26 Temmuz 1333 / 26 Temmuz 1917, No. 9948, s. 2.
- “Meclis-i Âlî-i Sıhhî”, *Sabah*, 3 Teşrinievvel 1329 / 16 Ekim 1913, No. 8678, s. 3.
- “Meclis-i Âlî-i Sıhhî”, *Sabah*, 5 Nisan 1333 / 5 Nisan 1917, No. 9839, s. 2.

“Meclis-i Âlî-i Sıhhi”, *Tasvir-i Efkar*, 17 Teşrinievvel 1329 / 30 Ekim 1913, No. 898-99, s. 3.

“Meclis-i Âlî-i Sıhhi”, *Tasvir-i Efkar*, 3 Teşrinisani 1329 / 16 Kasım 1913, No. 912-113, s. 3.

“Meclis-i Âlî-i Sıhhiçe İttihaz Olunan Mukarrerat Hülasasıdır”, *Sıhhiye Mecmuası*, Yıl 1, Sayı 1, Dersaadet, Matbaa-i Osmaniye, 1329.

“Meclis-i Sıhhi-i Âli”, *Sabah*, 14 Nisan 1329 / 27 Nisan 1913, No. 8481, s. 2.

“Meclis-i Sıhhi-i Âli”, *Sabah*, 17 Mayıs 1333 / 17 Mayıs 1917, No. 9881, s. 3.

“Meclis-i Sıhhi-i Âli”, *Sabah*, 3 Mayıs 1333 / 3 Mayıs 1917, No. 9867, s. 3.

“Meclis-i Sıhhi-i Âli”, *Sabah*, 31 Mayıs 1333 / 31 Mayıs 1917, No. 9895, s. 3.

“Meclis-i Sıhhi-i Âli”, *Sabah*, 4 Nisan 1329 / 17 Nisan 1913, No. 8471, s. 3.

“Sıhhiye Meclis-i Aliyyesi”, *Sabah*, 26 Mayıs 1329 / 8 Haziran 1913, No. 8523, s. 2.

“Sıhhiye Meclis-i Aliyyesi”, *Sabah*, 7 Haziran 1333 / 7 Haziran 1917, No. 9902, s. 3.

“Sıhhiye Müdiriyet-i Umumiyesi Teşkilatına Dair Kanun-ı Muvakkat”, *Düstur*, Tertib-i Sani, Cild 5, Dersaadet, Matbaa-i Amire, 1332, s. 115-116.

ALTINTAŞ, Ayten; “Osmanlı İmparatorluğunda Hekimbaşılık Müessesesinin Yetkilerini Üzerine Alan Meclis: Meclis-i Umur-ı Tıbbiye”, *Türk Dünyası Araştırmaları: Prof. Dr. Faruk Sümer’e Armağan*, S. 100, Şubat 1996, s. 203-218.

BAŞARAN, Cem Hakan; “Tanıdık Bir Hikâye: Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye Müdiriyeti / Direction Générale de l’Assistance Publique de Constantinople (1909-1912)”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, C. 24, S. 2, 2023, s. 429-568.

BOA, BEO. 4404/330280

BOA, BEO. 4522/339089

BOA, BEO. 4568/342575

BOA, BEO. 4656/349154

BOA, BEO. 4697/352259

BOA, BEO. 4698/352331

BOA, BEO. 4699/352419

BOA, MF.MKT. 1243/50

BOA, MV. 252/59.

ÇAVDAR, Necati; KARCI, Erol; “XIX. Yüzyıl Sonları XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devleti’nde Frengi ile Mücadele Kapsamında Yapılan Yasal Düzenlemeler”, *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 12/2, 2016, s. 157-175.

ERGİN, Osman Nuri; *Mecelle-i Umûr-ı Belediyye*, C. 6, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, C. 6, İstanbul, 1995.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre 3, Cilt 1, İçtima Senesi: 1, Yirmi İkinci İnıkad, 21 Kanunusani 1330 / 3 Şubat 1915.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre 3, Cilt 3, İçtima Senesi: 3, Kırk Dokuzuncu İnıkad, 5 Mart 1333 / 5 Mart 1917.

ÖZTÜRK KARATAŞ, Hülya; EMİROĞLU, Atiye; “Osmanlı Devleti’nin Son Dönemlerinden Erken Cumhuriyet Dönemine Kavramlarının Dönüşümü: Koruma, Şifa, Hasta-Hastalık”, *Aksaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 9, S. 1, 2025, s. 24-51.

Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, 1333/1334 (1918) Sene-i Maliye, 68. Sene, Dersaadet: Hilal Matbaası, 1334.

SERİN, Sinem; *Osmanlı Sağlık Sisteminin Yönetimi: Hekimbaşılık Kurumu*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2021.

YILDIRIM, Nuran; *İstanbul’un Sağlık Tarihi*, İstanbul Üniversitesi İstanbul 2010 Avrupa Kültür Başkenti Projesi, Ajansfa, İstanbul, 2010.